

Met woord en daad

Hoe Hitler zijn toespraken inzette om het Duitse volk te enthousiasmeren voor Operatie Barbarossa

Rixt Brinkman

s4336178

Bachelorscriptie 2016

Dr. R. Ensel

15-8-2016

Inhoud

Inleiding	3
Status Quaestionis	5
1. Hitlers argumentatie.....	11
2. De reactie van het Duitse publiek.....	17
3. Hitlers argumentatiemechanismen.....	22
Conclusie	25
Bronnenlijst	26
Literatuurlijst	26
Bronvermelding afbeeldingen.....	27

Inleiding

'In een tijd, dat daden alles en woorden weinig beteekenen, is het niet mijn bedoeling, vaker dan beslist noodig is, voor U, als de gekozen vertegenwoordigers van het Duitse volk, te spreken.'¹ Zo begint, na een aanhef, de Nederlandse vertaling van Hitlers toespraak aan de Duitse Reichstag (Rijksdag). Alhoewel Hitler de daad kennelijk belangrijker achtte dan het woord, zijn de toespraken van Hitler voor historici van onschatbare waarde. Ze geven immers een blik op de argumentatie en het ideologisch raamwerk waarop Hitler zijn daden baseerde. Daarnaast moesten de toespraken Hitlers publiek van de Nazi-ideologie overtuigen. Zelfs de meest autoritaire en dictatoriale heersers moesten het volk immers tevreden houden. Juist vanwege deze doelstelling zien historici deze toespraken tegenwoordig als propaganda.² Hitler gebruikte soms toespraken om het Duitse volk te beïnvloeden. Hij deed dit vooral als hij wist dat het Duitse volk iets niet begreep of ergens niet honderd procent achter stond. Hitlers propagandistische toespraken geven zo aanwijzingen over de manier waarop Hitler de Duitsers probeerde te overtuigen zich in te zetten voor het Derde Rijk.

Op 22 juni 1941 startte operatie Barbarossa, het Duitse offensief tegen de Sovjet-Unie. Om zich van de steun van het Duitse volk te verzekeren, hield Hitler verschillende toespraken. Vaak wordt Operatie Barbarossa toegeschreven aan Hitlers grootheidswaanzin. Hitler achtte zichzelf zo onoverwinnelijk dat hij dacht de Sovjet-Unie te kunnen verslaan. Maar hoe kreeg Hitler vervolgens de steun van het Duitse volk? Er waren genoeg voorbeelden van eerdere aanvallen op Keizerrijk Rusland die op grootse wijze mislukten. Waarom zou de Sovjet-Unie in 1941 wel te veroveren zijn? Daarnaast was de Sovjet-Unie het grootste land ter wereld. Een blitzkrieg was hier nagenoeg onmogelijk. Deze tactiek vereiste immers een klein en snel bereikbaar grondgebied. Op het eerste gezicht leek het veroveren van de Sovjet-Unie een onmogelijke taak, dus waarom accepteerde het Duitse volk Hitlers besluit om aan te vallen? Hiervoor zijn meerdere oorzaken te noemen. In dit onderzoek wordt aan de hand van vier toespraken onderzocht welke overtuigingsmechanismen Hitler gebruikte om de aanval op de Sovjet-Unie te legitimeren. Kortom, hoe gebruikte Hitler zijn toespraken om de Duitsers zo ver te krijgen te gaan vechten tegen de Sovjet-Unie in Operatie Barbarossa vanaf juni 1941? Het gaat hierbij om de periode vlak voor het begin van Operatie Barbarossa totdat de Duitsers tot stilstand komen in Moskou, in december 1941. Vanaf dat moment gaat de aanval namelijk bergafwaarts.

Tijdens vooronderzoek viel het op dat er nauwelijks onderzoek gedaan wordt naar de reacties op Nazipropaganda. Er is daarnaast geen aandacht voor de werking van deze

---

¹ Hitler, *Rede van Adolf Hitler in den Duitschen Rijksdag op 4 mei 1941* (Berlijn, 1941) 1.

² Garth S. Jowett en Victoria O'Donnell, *Propaganda and persuasion* (Los Angeles, 2012) 3.

propaganda tijdens Operatie Barbarossa, terwijl dit juist een belangrijk onderwerp is voor de geschiedschrijving, omdat het uitlegt hoe mensen reageren in situaties waarin de waarheid door machthebbende instanties gemanipuleerd wordt. De studie van propaganda is immers een studie naar overtuigingskracht en juist dit onderwerp fascineert. Aan de hand van vier toespraken uit 1941 wordt de argumentatie die Hitler in zijn toespraken gebruikte onderzocht, en de reactie van het Duitse volk daar op.³ Hierbij wordt eerst de argumentatie getoond die werd gebruikt in de Duitse toespraken. In het tweede hoofdstuk zal aan de hand van het boek *Meldungen aus dem Reich* van Heinz Boberach, waarin de rapporten van de Sicherheitsdienst (SD, de Nazi-inlichtingendienst) over de bevolking beschreven worden, de effectiviteit van de toespraken beschreven worden.⁴ In de rapporten uit *Meldungen aus dem Reich* valt namelijk te lezen in hoeverre het Duitse volk Hitlers handelingen als valide beschouwde, maar ook wat de reactie van de Duitsers op deze handelingen precies was. Ten derde zal de manier waarop Hitler zijn argumenten gebruikte om de Duitse bevolking te overtuigen worden beschreven.

In dit werk wordt een poging gedaan het effect van deze vier toespraken op de Duitse mentaliteit te meten. Dit wil echter niet zeggen dat deze toespraken de enige invloedsfactoren waren. In Nazi-Duitsland werd bijvoorbeeld ook gebruik gemaakt van terreur, censuur, en andere vormen van propaganda (denk bijvoorbeeld aan film). Dit maakt het bevestigen van de oorzaak-gevolg relatie tussen één enkele vorm van propaganda en de mening van het Duitse volk zoals in de *Meldungen* omschreven bijna onmogelijk. Aangezien dit echter de enige manier is om de invloed van propaganda te onderzoeken, is toch voor deze methode gekozen.

---

³ Deze vier toespraken zijn een Nederlandse vertaling van een toespraak van vóór de operatie op 4 mei 1941, een proclamatie aan het begin van de operatie op 22 juni 1941, een toespraak tijdens de operatie op 3 oktober 1941 en een toespraak op het moment dat de Duitsers voor het eerst tegenslag hebben, op 11 december 1941.

⁴ Heinz Boberach, *Meldungen aus dem Reich, Auswahl aus den geheimen Lageberichten des Sicherheitsdienstes der SS 1939-1944*, (Berlijn, 1965) IX.

Status Quaestionis

Dit onderzoek bespreekt de manier waarop de Nazitop propagandatoespraken gebruikte om het Duitse volk te overtuigen van de noodzaak van een aanval op de Sovjet-Unie. Hierbij moet allereerst verduidelijkt worden wat propaganda precies is, en welke argumenten er waren die gebruikt konden worden om een aanval op de Sovjet-Unie aannemelijk te maken. Voordat de belangrijke secundaire literatuur over dit onderwerp besproken wordt, maak ik eerst een aantal kanttekeningen. De literatuur die is gebruikt voor dit onderzoek, is vooral afkomstig uit West-Europa en de Verenigde Staten. Omdat ik het Russisch niet machtig ben is het niet mogelijk teksten van auteurs afkomstig uit de regio waar de aanval zich grotendeels afspeelde te raadplegen. Hierdoor kan de gebruikte argumentatie enigszins gekleurd zijn. Daarnaast hebben ontwikkelingen uit het tijdperk na de Tweede wereldoorlog (o.a. de Koude Oorlog) gezorgd voor een vermenging van politiek en geschiedschrijving. In deze periode hadden westerse auteurs (van wie dit onderzoek grotendeels afhankelijk is) beperkt toegang tot bronmateriaal dat in de Sovjet-Unie bewaard werd. Een deel van de auteurs die hier besproken wordt heeft dan ook de neiging om de oorlog vanuit het perspectief van de Westerse oorlogvoerende groeperingen te bekijken. Omdat bij dit onderzoek ook uitgegaan wordt van het perspectief van de Duitsers en niet van die van de Sovjet-Unie, is besloten om voor de literatuur gebruik te maken van boeken die vooral het Duitse perspectief op de oorlog tonen.

Er zijn zeer weinig teksten die specifiek in gaan op de overtuigingskracht van de toespraken van Hitler, omdat dit nauwelijks te meten valt. In dit onderzoek wordt een poging gedaan door de toespraken te spiegelen aan de *Meldungen aus dem Reich*. Het is hierbij echter zeer lastig, zo niet onmogelijk om vast te stellen of het juist de toespraak van Hitler, en de argumenten hierin, waren die de Duitsers overtuigden van de noodzaak om de Sovjet-Unie aan te vallen. Mensen zijn immers verschillend en handelen niet allemaal vanuit hetzelfde motief. Het zou ook zo kunnen zijn dat iemand voordat de toespraak plaatsvond al overtuigd was dat een aanval onvermijdelijk was. Daarnaast zou het zo kunnen zijn dat er vanuit andere motieven gehandeld werd, zoals economische motieven, of angst voor de Sovjet-Unie. Alhoewel men het dan niet eens hoefde te zijn met Hitlers argumentatie, kon men nog wel hetzelfde doel nastreven. Als laatste was het politiek gevaarlijk om een afwijkende mening te verkondigen, waardoor onenigheid niet altijd uitgesproken werd. Het is dus op basis van ons bronnenmateriaal ontzettend lastig om vast te stellen in hoeverre de toespraken van Hitler Nazi-Duitsland overtuigden. Daarom is in dit onderzoek besloten te omschrijven hoe volgens de *Meldungen aus dem Reich* gereageerd werd op de toespraken van Hitler en te kijken wat de rol van Hitlers argumentatie daarbij was.

Doordat er nauwelijks beschreven wordt hoe effectief de toespraken van Hitler waren, is er voor gekozen om in de historiografie enkele deelonderwerpen beter uit te lichten.

Allereerst wordt kort de huidige stand van het debat over propaganda beschreven, omdat enige definiëring van propaganda bij onderzoek naar toespraken vereist is. Vervolgens worden de beweegredenen voor de aanval op de Sovjet-Unie die Hitler gebruikte beschreven. Deze argumenten werden door eerdere auteurs genoemd, maar zijn nog niet verbonden aan de toespraken die in hoofdstuk één onderzocht zullen worden. Hierbij komen de pragmatische en ideologische motieven aan bod. Als laatste wordt informatie gegeven over de situatie waarin de Duitsers naar de toespraken van Hitler luisterden, waarbij de publieke sfeer ten tijde van Hitler besproken wordt.

Propaganda

Voordat de effecten van propaganda besproken worden, is definiëring van de term propaganda vereist. Volgens Jowett en O'Donnell's *Propaganda and persuasion* is propaganda: 'The deliberate, systematic attempt to shape perceptions, manipulate cognitions, and direct behaviour to achieve a response that furthers the desired intent of the propagandist'. Alhoewel er nog veel onenigheid bestaat over de definiëring van propaganda, wordt in dit onderzoek toch gebruik gemaakt van deze definiëring.⁵ De auteurs benadrukken namelijk dat propaganda bewust een ideologie wil overbrengen aan een publiek met een aan deze ideologie gerelateerd doel. Voor Nazi-Duitsland was dit het creëren van patriottisme om steun te verkrijgen voor de oorlog tegen de Sovjet-Unie.⁶

Jowett en O'Donnell analyseren propaganda aan de hand van context (*context*), zender (*sender*), boodschap en kanaal (*message and channel*), publiek (*audience*) en reactie (*response*).⁷ Hierbij gaan de auteurs ervan uit dat het publiek al in enige mate op de hoogte is van de ideologie die de spreker propageert. Via de boodschap wordt vervolgens geprobeerd om inzichten of waarnemingen te manipuleren via woordkeuze en symboliek. Met dit bericht wordt geprobeerd een voor de spreker positieve reactie uit te lokken.⁸ Deze methode van analyse leent zich uitstekend voor de analyse van Hitlers toespraken. Hierop zal verder ingegaan worden in hoofdstuk één, waar meer informatie verschaft wordt over de vier toespraken van Hitler.

In zijn toespraken maakt Hitler gebruik van (desnoods enigszins of grotendeels aangepaste) politieke en ideologische motieven en beweegredenen. Deze beweegredenen worden in een groot aantal historische werken over het offensief tegen de Sovjet-Unie uitgelegd. Aangezien hiervan ook gebruik gemaakt wordt in de toespraken, worden ze

---

⁵ Zie o.a. Nicholas Jackson O'Shaughnessy, *Politics and propaganda, weapons of mass seduction* (Manchester, 2004), 13.

⁶ Garth S. Jowett en Victoria O'Donnell, *Propaganda and persuasion* (Los Angeles, 2012) 3.

⁷ Ibidem, 6-7.

⁸ Ibidem, 8-14.

hieronder verder uitgewerkt. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen twee verschillende soorten motieven, namelijk strategische en ideologische motieven. Strategische motieven komen hierbij voort uit de politiek-militaire situatie in Europa in 1940-1941. De ideologische motieven zijn daarentegen al ouder en zijn vaak te verbinden aan de nazi-ideologie in het algemeen.

Strategische beweegredenen voor de aanval op de USSR

Om te begrijpen hoe Hitler de Duitsers probeerde te overtuigen van de noodzaak om de aanval op de Sovjet-Unie te steunen is het allereerst van belang om Hitlers redenen voor de aanval te begrijpen. Hier wordt in propaganda namelijk op teruggegrepen. Robert Cecil, voorzitter van de *School of postgraduate European Studies* aan de *University of Reading*, beschrijft de aanval op de Sovjet-Unie als een tactische zet, omdat Nazi-Duitsland zich geen oorlog op meerdere fronten tegelijk kon permitteren. Hitler was bang dat Engeland, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie gedrieën tegen het Derde Rijk zouden optrekken, omdat Duitsland dan waarschijnlijk de oorlog zou verliezen. Omdat de Verenigde Staten zich op dit moment nog niet in de oorlog gemengd hadden (Pearl Harbor was enkele maanden later.) en Engeland van Duitsland gescheiden was door het Kanaal, werd besloten om de Sovjet-Unie aan te vallen. De USSR (Unie van Socialistische Sovjetrepublieken) was op dit moment internationaal geïsoleerd vanwege haar bondgenootschap met nazi-Duitsland, genaamd het Molotov-Ribbentropact, waardoor Hitler hoopte dat andere grote machten zich afzijdig zouden houden. Door deze pragmatische redenering viel de keuze uiteindelijk op de Sovjet-Unie.⁹

Ideologische beweegredenen voor de aanval op de USSR

Aan de andere kant stond de ideologische component, alhoewel deze niet door iedereen als even belangrijk wordt geacht. Zo stelt de Duitse sociaalhistoricus Martin Broszat dat operatie Barbarossa niet zozeer uit ideologische, maar vooral uit strategische overwegingen was ingegeven.¹⁰ Toch is de ideologische component wel het vermelden waard, omdat deze vaker dan de meer pragmatische argumenten als beweegreden werd genoemd in de propaganda van de Nazi's.

Het eerste ideologische motief wordt genoemd door Cecil. Kort beschreven hield dit motief het volgende in: De Russen, het grootste deel van de Sovjetbevolking, stamden af van de Slaven, terwijl de Duitsers afstamden van de Teutonen. De Teutonen zouden een sterker volk vormen dan de Slaven, waardoor het Rode Leger behoorlijk werd onderschat.

---

⁹ Robert Cecil, *Hitler's decision to invade Russia 1941*, (Londen, 1975) 11-35.

¹⁰ Broszat in John Lukacs, *The Hitler of history*, (New York, 1997) 149.

Mede vanwege deze aanname besloot Hitler uiteindelijk om de Sovjet-Unie aan te vallen. Het aanvallen van de Sovjet-Unie zou namelijk makkelijker zijn dan het aanvallen van grotere, of sterker geachte mogendheden.¹¹ Dit lag echter gecompliceerder dan hierboven beschreven. Deze reden werd versterkt als ze werd gezien binnen een groter ideologisch raamwerk van de Nazi's. Binnen de nazi-ideologie bestonden namelijk enkele theorieën die een aanval op de USSR rechtvaardigden.

De tegenstelling tussen de Teutonen en de Slaven lag ingewikkelder in de Sovjet-Unie, omdat de Sovjet-Unie op dat moment in handen was van de Joden. Dit was althans het geval volgens de theorie van het Joods-bolsjewisme. De theorie van het Joods-bolsjewisme wordt uitgelegd door de Engelse historicus David Welch in zijn *The Third Reich, Politics and Propaganda* (1993). In zijn boek beschrijft hij hoe de Nazi's dachten dat de communistische revolutie in de Sovjet-Unie het product was van een samenwerking tussen communisten en Joden.¹² Dit idee was bedacht door Alfred Rosenberg, een vooraanstaande ideoloog in Nazi-Duitsland.¹³ Tegenover de Joods-bolsjewisten werden de Nazi's geplaatst. Hitler zag zichzelf en de Duitsers namelijk als de grote Europese tegenstander van het bolsjewisme. Doordat het communisme werd gezien als een grotendeels Joods fenomeen, moest de communistische Sovjet-Unie ook een Joods bolwerk zijn. Dit idee bestond al vanaf het begin van de Nazi-overheersing in Duitsland, en was voor veel Duitsers dus niet nieuw op het moment dat Operatie Barbarossa in werking trad.¹⁴

Het idee van het Joods-bolsjewisme werd vervolgens gekoppeld aan de theorie van de *Volksgemeinschaft*. In zijn boek omschrijft Welch de argumenten, zoals de *Volksgemeinschaft*, die door Hitler als propagandamiddel werd ingezet om het Duitse volk te verenigen. Kort gezegd werden de belangen van de gemeenschap voor de belangen van het individu gesteld. In dit geval waren de belangen van de gemeenschap het verslaan van het Joods-bolsjewisme. Het Duitse volk werd dan ook als *Volksgemeinschaft* afgebeeld, met de Sovjet-Unie als grote tegenstander. De reële situatie in Nazi-Duitsland was hierbij niet van belang. Het maakte niet uit of iemand het eens was met de nazi-ideologie, zo lang dat maar niet getoond werd. In propaganda was Nazi-Duitsland één rijk dat als één man haar doelen nastreefde. Deze ideologie was bedoeld om interne machtsstrubbelingen tegen te gaan, maar presenteerde Duitsland ook als eenheid tegenover andere, niet-nazistische tegenstanders, in dit geval de Joods-bolsjewisten.¹⁵

---

¹¹ Robert Cecil, *Hitler's decision to invade Russia 1941*, (Londen, 1975) 11-35.

¹² David Welch, *The Third Reich, politics and propaganda*, (Londen, 1993) 130-132.

¹³ United States Holocaust Memorial Museum, 'Alfred Rosenberg', <<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007123>>, [Geraadpleegd op 25-2-2016].

¹⁴ David Welch, *The Third Reich, politics and propaganda*, (Londen, 1993) 129-130.

¹⁵ Ibidem, 60-61,66.

Welch' theorie over de *Volksgemeinschaft* hing nauw samen met het idee van George Mosse over de *Völkische doctrine*. Mosse was hoogleraar aan de University of Wisconsin en schreef *The Crisis of German ideology: Intellectual Origins of The Third Reich* (1964). Welch baseert zich onder andere op deze auteur bij het schrijven van zijn boek. Mosse onderscheidt een Völkische gedachte. Hiermee wordt bedoeld dat er volkeren zijn die een afkomst, oorsprong en essentie delen. Dit betekent dat zij een geboortegrond delen, waaraan persoonlijkheidstrekken uit afgeleid kunnen worden. Mensen worden gevormd door de geboortegrond waarop, of het land waarin zij geboren zijn. Hiermee heeft ieder volk ook een eigen grond, of regio waar zij thuis horen. Zo hoorden Duitsers in Duitsland omdat ze afkomstig waren van de Teutonen en omdat ze in Duitsland woonden waren ze dapper, sterk en hardwerkend. De Russen waren echter afkomstig van de Slaven, en waren niet zo gefortuneerd in hun karaktereigenschappen. Idealiter gezien moesten deze volkseigenschappen tegen invloed van buitenaf beschermd worden, want anders gingen de unieke eigenschappen van het ras verloren. Mede hierdoor moest de raszuiverheid beschermd worden. Voor volgelingen van deze doctrine vormden de Joden in het interbellum een probleem. Het ontbrak hen namelijk aan hun geboortegrond. Zij vormden een uitzondering. Het idee was dat ze zich daardoor op andere, reeds bewoonde locaties probeerden te vestigen. Doordat de Joden toch ergens moesten wonen gingen ze zich inmengen met andere volkeren, waardoor de raszuiverheid van andere volkeren verslechterde. Dit deden de Joden onder andere in de Sovjet-Unie, en Duitsland moest hier iets tegen doen.¹⁶

Deze ideologische beweegredenen werden in 1941 genoemd om de Sovjet-Unie aan te vallen. Zij werden in propaganda en retoriek echter niet altijd gebruikt om de aanval te verdedigen tegenover de Duitse bevolking en de achterban. Soms werd vanuit pragmatisch oogpunt zelfs besloten om de ideologische component achterwege te laten. Duitsland had namelijk tot haar aanval in 1941 een niet-aanvalsverdrag met de Sovjet-Unie. In de periode dat dit verdrag van kracht was, werd er vanuit Nazi-Duitsland geen anti-USSR propaganda gemaakt. Hoe konden de Nazi's ervoor zorgen dat de achterban de aanval op de Sovjet-Unie accepteerde en steunde, en hoe werden bovenstaande argumenten daarbij gebruikt? Hiervoor is meer inzicht vereist in de werking van de publieke sfeer in Nazi-Duitsland.

De publieke sfeer in Nazi-Duitsland

Om er voor te zorgen dat de Duitsers Hitler bleven steunen, mocht de publieke opinie in Duitsland niet tegen de Nazi's gekant raken. De publieke sfeer moest onder Hitler dus sterk gereguleerd of verdrukt worden. Een auteur die het begrip publieke sfeer verder uitwerkt is

---

¹⁶ George Mosse, *The crisis of German ideology: Intellectual origins of the Third Reich*, (New York, 1964) 2-14.

T.C.W. Blanning, hoogleraar Moderne Europese geschiedenis aan de Cambridge University. In zijn boek *The Culture of Power and the Power of Culture* beschrijft hij de opkomst van de publieke sfeer in vroegmodern Europa. Hij heeft de term echter niet bedacht, aangezien deze afkomstig is van Jürgen Habermas. In tegenstelling tot Habermas verbindt Blanning de opkomst van de publieke sfeer echter nadrukkelijk aan de opkomst van het nationalisme. Blanning ziet een toename van het natiedenken in de publieke sfeer in Duitsland. De publieke sfeer was het podium van de politiek en binnen deze publieke sfeer moest de regerende macht proberen haar macht te legitimeren. Er was actieve communicatie met het publiek nodig, om cohesie en autoriteit te creëren, zodat de machthebbers aan de macht konden blijven. Dit wil echter niet zeggen dat de publieke sfeer ook politiek partijdig was. De publieke sfeer zoals Blanning die schetst, was sociaal heterogeen en bood ruimte aan meerdere politieke ideologieën.¹⁷ Blanning situeert de opkomst van het nationalisme in Duitsland rond dezelfde tijd dat de publieke sfeer opkwam. Binnen de publieke sfeer kwam het culturele nationalisme op, waarbij een collectieve identiteit werd gecreëerd om van een natie een politieke, maar ook culturele eenheid te maken. Er werd een nationale legende gecreëerd.¹⁸

Maar hoe probeerden Hitler en de Sicherheitsdienst de publieke sfeer in Nazi-Duitsland te reguleren om de Duitsers te laten vechten tegen de Russen? In eerste instantie lijkt dit tegenstrijdig. De publieke sfeer was divers, terwijl men in Nazi-Duitsland maar één politieke ideologie accepteerde. Een auteur die beschrijft hoe nazi-Duitsland in haar publieke sfeer eenheid probeerde te creëren is Paul Corner in *Habermas, Fascism and the Public Sphere*. Net als bij het Italiaans fascisme probeerde Nazi-Duitsland de publieke sfeer te verenigen door ze te mobiliseren voor haar doeleinden. Er werden organisaties opgezet die de Duitse burger moest begeleiden bij het accepteren van de Nazi-ideologie. Het uiteindelijke doel hiervan was complete internalisering van het Nazi-gedachtengoed. Via groepsactiviteiten moest de bevolking zich verenigen, maar leerde zij ook over de idealen van het Nazisme. Zo probeerden de Nazi's de publieke sfeer naar hun hand te zetten.¹⁹ Een voorbeeld hiervan zijn de massamanifestaties waarbij Hitler zijn toespraken uitsprak. Toch is de effectiviteit van deze propaganda in de situatie waarin zij zich afspeelde nog nauwelijks onderzocht. Daarom wordt in dit onderzoek een poging gewaagd.

---

¹⁷ T.C.W. Blanning, *The culture of power and the power of culture*, (Oxford, 2002) 2-5.

¹⁸ Ibidem, 7-19.

¹⁹ Paul Corner, *Habermas, fascism and the public sphere*, in Michael Kim, Michael Schoenhals en Yong-Woo Kim, *Mass dictatorship and modernity* (Londen, 2013), 106.

1. Hitlers argumentatie

Allereerst moet duidelijk gemaakt worden welke argumenten werden ingezet in de toespraken van Hitler om Duitsland te overtuigen de oorlog aan te gaan met de Sovjet-Unie. Met gebruik van vier toespraken uit 1941 wordt in chronologische volgorde aan de hand van het analysemodel van Jowett en O'Donnell bekeken wat voor rol het publiek, het medium, de context en het bericht zelf speelden.²⁰ De reactie van het publiek wordt in een volgend hoofdstuk besproken. Omdat alle toespraken van de hand van Hitler komen en het hierbij gaat om witte propaganda, waarbij de zender bij het publiek bekend is, wordt de zender niet apart behandeld. In plaats daarvan is gekozen om de intentie van de auteur te bespreken wanneer de inhoud van de toespraak besproken wordt. Daarnaast wordt hier ook niet gekeken naar de presentatievaardigheden van Adolf Hitler, omdat hij zelf niet alle toespraken uitgesproken heeft. Aangezien hij ze wel allemaal heeft, heb ik gekozen om alleen naar de inhoud van de toespraken te kijken, en de argumentatie die hij daarin gebruikt. De vier toespraken zijn niet allemaal in het Duits onderzocht. De eerste drie toespraken zijn onderzocht in een vertaalde versie, de laatste in het Duits. Hier door kan de inhoud van de toespraken enigszins afwijken van het originele document.

De rede van Adolf Hitler op de Duitse Rijksdag van 4 mei 1941.²¹

De eerste toespraak werd uitgesproken voor de leden van de Rijksdag. De toespraak is dan ook gericht op de leden van de Rijksdag. Ongeacht of zij ook echt geloofden wat Hitler stelde, waren ze genoodzaakt om op zijn minst de schijn op te houden dat ze zijn denkbeelden steunden.²² Hierdoor had Hitler de mogelijkheid om een extremer verhaal te vertellen dan hij voor een ander publiek misschien gedaan had. Naast de fysieke uitspraak van de rede in de Rijksdag werd de toespraak ook op papier uitgebracht. Deze papieren versie was beschikbaar voor een groter publiek, waardoor de boodschap die Hitler wilde verspreiden ook een veel groter publiek bereikte.

Deze toespraak werd ruwweg anderhalve maand voor de start van Operatie Barbarossa uitgesproken. In de toespraak wordt nog niet direct naar de USSR verwezen, mede omdat het Molotov-Ribbentropact op dit moment nog in werking was (Deze zou nog in effect zijn totdat de Nazi's overgingen op de aanval.). Tot de uitvoering van de Operatie werd alle voorbereiding hiervoor zo stil mogelijk gehouden, om het verrassingselement tegenover de USSR niet te verliezen.²³ Er worden dus geen concrete aanvalsplannen voor

---

²⁰ Garth S. Jowett en Victoria O'Donnell, *Propaganda and persuasion* (Los Angeles, 2012) 3.

²¹ Hitler, *Rede van Adolf Hitler in den Duitschen Rijksdag op 4 mei 1941* (Berlijn, 1941) 1-38.

²² Randall L. Bytwerk, *Bending spines: the propagandas of Nazi Germany and the German Democratic Republic*, (East Lansing, 2004) 131-132.

²³ David Welch, *The Third Reich, politics and propaganda* (Londen, 1993) 130-131.

Operatie Barbarossa genoemd. Toch is deze rede opgenomen in dit onderzoek, omdat hij wel oorzaken bespreekt die uiteindelijk zouden leiden tot de aanval op de Sovjet-Unie. Daarnaast was Hitler vanaf halverwege 1940 begonnen met het voorbereiden en plannen van een aanval op de USSR, waardoor hij op het moment dat hij de toespraak uitsprak wist Duitsland binnenkort in oorlog zou zijn met de Sovjet-Unie.²⁴

In deze toespraak ageert Hitler vooral tegen Churchill en het Verenigd Koninkrijk en hun steun aan het Joods-kapitalisme, waarbij de Sovjets vanwege hun vredespact niet aangevallen worden. Toch zijn in de tekst al aanwijzingen te vinden die verwijzen naar een negatief standpunt over de Sovjet-Unie. Hitler ageert in deze toespraak vooral tegen de 'Joodsch-kapitalistische goud-, stands-, en klassenwaan', waartegen 'de nationaal-socialistische volksstaat als een stalen monument van sociale rechtvaardigheid en zuivere rede' opereerde.²⁵ Alhoewel dit tegenwoordig misschien raar klinkt, zag Hitler een Joods complot tussen de Engelse kapitalisten en de Sovjetbolsjewisten. Beide groepen werden volgens Hitler aangestuurd door een internationale Joodse samenzwering die gebrand was op het vernietigen van de Duitse maatschappij.²⁶ Zo kon het gebeuren dat het Joods-bolsjewisme geassocieerd werd met het staatskapitalisme, waarbij het kapitalisme vanuit de staat georganiseerd werd. Hierdoor kon Hitler in zijn tekst refereren naar Joods-kapitalisme, zonder te specificeren welk land hierbij precies de boosdoener was. In zijn volgende toespraak specificeert hij de tegenstander wel.

De proclamatie van Adolf Hitler aan het Duitse volk op 22 juni 1941.²⁷

Deze proclamatie was bedoeld voor het gehele Duitse volk, omdat het een mededeling was die voor heel Duitsland van belang geacht werd. De tekst is geschreven door Hitler, maar op 22 juni uitgesproken door Goebbels. Omdat ik alleen de inhoud van de tekst onderzoek is Hitler ook hier de zender.

De proclamatie is uitgesproken op 22 juni, toen de aanval op de USSR net begonnen was. Omdat de Nazitop tijdens hun voorbereidingen voor deze aanval zo geheim mogelijk te werk waren gegaan, waren veel Duitsers niet op de hoogte van het doel en de complete omvang van het offensief (Dit betekent overigens niet dat Duitsers helemaal niet op de hoogte waren, omdat dit nagenoeg onmogelijk is bij operaties van deze omvang). Doordat dit document specifiek in gaat op de oorzaken voor Operatie Barbarossa, lijkt Hitler zich in deze toespraak te verontschuldigen. Ondanks het feit dat Hitler alles gedaan had om oorlog te

---

²⁴ Robert Cecil, *Hitler's decision to invade Russia 1941*, (Londen, 1975) 74.

²⁵ Hitler, *Rede van Adolf Hitler in den Duitschen Rijksdag op 4 mei 1941* (Berlijn, 1941) 38.

²⁶ Jeffrey Herf, *The Jewish enemy: Nazi propaganda during World War II and the holocaust* (Cambridge MA, London, 2009) 99-100.

²⁷ Max Domarus en ed. Ladislaus J. Bolchazy, *Hitler speeches and proclamations, 1932-1945 and commentary by a contemporary. The chronicle of a dictatorship. Volume 4, 1941-1945*. (Wauconda, 2004) 2445-2451.

vermijden, kon hij nu niet anders meer dan de Sovjet-Unie aanvallen. Nu moest het publiek nog van deze onvermijdelijkheid overtuigd worden.

In zijn tekst is Hitler verassend helder over zijn motieven voor het offensief, mede omdat hij zichzelf als een compleet redelijk persoon portretteert. Zo stelt Hitler dat hij in eerste instantie toenadering had gezocht tot de Sovjet-Unie om de Britse insluitingspolitiek te vermijden. Hitler kon dit echter niet volhouden, omdat de Sovjets het verdrag steeds overtraden.²⁸ Deze opmerking past precies binnen de politieke argumentatie die Cecil had beschreven, waarbij het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie samen tegen Duitsland op zouden trekken.²⁹ Daarnaast probeert Hitler te tonen dat hij wel degelijk heeft geprobeerd om een oorlog te vermijden. Hitler versterkt dit beeld vervolgens door te stellen dat hij de Duitse troepen in eerste instantie zelfs had teruggetrokken.³⁰ Door zich op deze manier op te stellen probeert Hitler duidelijk te maken dat Rusland de agressor was, terwijl Duitsland alleen maar goede intenties had. Het was immers de Sovjet-Unie die als eerste aangevallen had en daarmee het Molotov-Ribbentropact gebroken had. Nu kon Hitler niet anders dan een tegenoffensief starten. Hitler legt de schuld zo consequent bij de tegenstander. Zo stelt hij letterlijk dat hij altijd op zoek is naar een vreedzame oplossing.³¹ Ondanks het feit dat Hitler een vreedzaam man stelt te zijn, noemt hij de bevolking van de Sovjet-Unie 'subservient creatures' en 'warmongers'.³² Vooral de eerste term spreekt van grote minachting tegenover het Oost-Europese land, zoals ook aan bod komt in het werk van Cecil wanneer hij het verschil tussen de Teutonen en de Slaven beschrijft.³³

Hiermee beschrijft Hitler een ideologische component voor de aanval op de Sovjet-Unie. Dit is echter niet de enige ideologische component die genoemd wordt. Hitler beschrijft namelijk ook hoe Duitsland zich moet gaan verzetten tegen de Joodse, Angelsaksische oorlogsvoerders en de Joodse machthebbers in het bolsjewistische machtscentrum in Moskou.³⁴ Hitler beschrijft deze strijd meerdere malen, waarbij het altijd de Joodse kapitalisten en bolsjewisten zijn die proberen Duitsland te breken. Alhoewel hij het heel vaak noemt, veronderstelt hij ook dat zijn publiek precies weet wat hij bedoelt. Zo noemt hij het complot tegen Duitsland algemeen bekend.³⁵ Daarentegen werd de wens voor 'lebensraum', woonruimte en extra land voor de Duitsers, juist helemaal niet genoemd. Het lijkt alsof dit in deze proclamatie geen rol speelt, terwijl er wel naar wordt verwezen op drie oktober.

---

²⁸ Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2446-2447.

²⁹ Robert Cecil, *Hitler's decision to invade Russia 1941*, (Londen, 1975) 11-35.

³⁰ Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2447.

³¹ Ibidem, 2450.

³² Ibidem, 2450 en 2451.

³³ Robert Cecil, *Hitler's decision to invade Russia 1941*, (Londen, 1975) 11-35.

³⁴ Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2445-2451.

³⁵ Ibidem, 2445.

De rede van Adolf Hitler in het Sportpalast op 3 oktober 1941.³⁶

Deze toespraak werd nadrukkelijk uitgesproken voor het hele Duitse volk.³⁷ Hitler doelt hier echter specifiek op de mensen die niet naar het front gaan, maar de mensen die achterblijven. Hitler probeert hen te overtuigen van de noodzaak om harder te werken voor het front, maar ook om winterhulp te sturen aan de soldaten aan het front.

De winterhulp (Winterhilfe) was een jaarlijks plan dat in Duitsland tijdens de winter in werking trad om de minderbedeelden in de samenleving te helpen. Het ging hierbij vooral over mensen die tijdens de crisis werkeloos geworden waren. Dit moest vervolgens solidariteit onder de Duitse bevolking versterken, en zo Hitlers populariteit onder de bevolking vergroten.³⁸ Gedurende de oorlog ging de winterhulp ook soldaten aan het Oostfront van kleding en voorraad voorzien, waardoor de druk op de Duitse bevolking om te doneren steeds groter werd.³⁹ Daarnaast was de aanval op de USSR op dit moment al bijna vier maanden bezig, langer dan Duitsland en Groot Brittannië aanvankelijk hadden verwacht.⁴⁰ Doordat de invasie veel langer duurde dan gedacht werd er meer inzet en opoffering gevraagd van de bevolking, die inmiddels begrepen had dat de oorlog geen snelle winst zou zijn.⁴¹ Er was onrust onder de Duitse bevolking die moest worden weggenomen middels Hitlers toespraak.

Tijdens de toespraak geeft Hitler toe dat hij de USSR onderschat heeft. Volgens Hitler had Duitsland geen idee gehad van de gigantische voorbereidingen die de tegenstander (de USSR) tegen Duitsland en Europa getroffen had.⁴² Hij doet dit om de hoop onder de bevolking te vergroten. In deze toespraak legt Hitler nogmaals uit dat hij geen keuze had, behalve de Sovjet-Unie aan te vallen. Daarbij haalt hij vermeende oorlogsvoorbereidingen van de Sovjet-Unie aan, maar ook de samenzwering van het internationale Jodendom.⁴³ Op deze manier probeert Hitler opnieuw de schuld van de oorlog bij de tegenstander te leggen, in plaats van bij zichzelf. Om dit te illustreren verwijst Hitler naar foto's van het Ministerie van Propaganda, de Duitse propagandadienst waarin wreedheden van de Sovjetsoldaten getoond worden. Deze foto's waren sinds tien juli 1941 regelmatig geplaatst in de Duitse kranten.⁴⁴ Hitler noemde dit 'the cruelest thing that the brain of man can contrive.'⁴⁵

---

³⁶ Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2486-2496.

³⁷ Ibidem, 2492.

³⁸ David Welch, *The Third Reich, politics and propaganda* (Londen, 1993) 72-73.

³⁹ Ibidem, 132-133.

⁴⁰ Robert Cecil, *Hitler's decision to invade Russia 1941*, (Londen, 1975) 121.

⁴¹ David Welch, *The Third Reich, politics and propaganda* (Londen, 1993) 132-133.

⁴² Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2491.

⁴³ Ibidem, 2488-2490.

⁴⁴ David Welch, *The Third Reich, politics and propaganda* (Londen, 1993) 132.

⁴⁵ Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2493.

In deze toespraak verwijst Hitler voor het eerst wel naar 'lebensraum'.⁴⁶ Alhoewel hij dit niet letterlijk doet, noemt hij wel de vereniging van het Duitse volk en het herstel van de natuurlijke staat die eeuwenlang onnatuurlijk is verstoord.⁴⁷ Hitler verlangde naar een natuurlijke staat, waarin alle raciale Duitsers samen konden leven met genoeg ruimte. Om dit te bereiken moet Duitsland vechten. Hitler probeert de Duitsers dan ook moed in te praten door te stellen dat ze op hun Volk en de kracht van haar wapenen moeten vertrouwen.⁴⁸

De rede van Adolf Hitler in de Duitse Rijksdag van 11 december 1941.⁴⁹

De laatste toespraak vond plaats in de Rijksdag, met als publiek opnieuw de Duitse parlementsleden. Net als in het geval van de vorige Rijksdagtoespraak werd de toespraak daarnaast op papier uitgegeven.

Rond de tijd dat deze toespraak gepubliceerd werd had nazi-Duitsland een probleem. Een paar dagen eerder, op zeven december, hadden de Japanners Pearl Harbor aangevallen. De Amerikanen hadden de oorlog verklaard aan Japan, en vier dagen later, op elf december, was Amerika in oorlog met Duitsland en Italië. Op dezelfde zeven december waren de Duitse troepen vlak voor Moskou door de Sovjets tot stilstand gedwongen.⁵⁰ Vanaf dit moment waren er een groot aantal nieuwe troepen in het spel, terwijl Duitsland geen grote reserves meer had. Volgens de Amerikaanse historicus J. Lukacs wist Hitler vanaf dit moment dat een oorlogswinst niet meer mogelijk was.

In de toespraak van Hitler is dit echter nog niet zichtbaar. Hitler bespreekt de oorlogsdeelname van de Verenigde Staten. De papieren versie van de toespraak heeft namelijk als titel: '*Rede des Führers und Reichskanzlers Adolf Hitler vor dem Deutschen Reichstag am 11. Dezember 1941 über die Kriegsschuld Franklin D. Roosevelts*'. Toch wordt in deze tekst ook de oorlog met de Sovjet-Unie vermeld. Net als in de vorige werken benadrukt Hitler eerst zijn eigen vredelievendheid. Voordat de oorlog tussen Duitsland en de Sovjet-Unie begon had Hitler er alles aan gedaan om de vrede te bewaren, maar in 1940 was gebleken dat de bestuurders van de Sovjet-Unie, de mannen van het Kremlin, er alles aan deden om Europa te vernietigen.⁵¹ Hitler stelt dit zelfs letterlijk wanneer hij zegt: 'Sowie es klar wurde, daß Sowjet-Rußland aus der Abgrenzung der politischen deutschen Einfluß-Sphären das Recht ableitete, die außerhalb lebenden Nationen praktisch auszurotten, war das weitere Verhältnis nur noch ein zweckbestimmtes, dem Vernunft und Gefühle feindlich

---

⁴⁶ Ibidem, 2487.

⁴⁷ Ibidem, 2487.

⁴⁸ Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2491.

⁴⁹ Adolf Hitler, *Rede des Führers und Reichskanzlers Adolf Hitler vor dem Deutschen Reichstag am 11. Dezember 1941 über die Kriegsschuld Franklin D. Roosevelts*. (Berlijn, 1941) 1-45.

⁵⁰ John Lukacs, *The Hitler of history*, (New York, 1997) 153-154.

⁵¹ Hitler, *Rede des Führers*, 5-7.

gegenüberstanden.⁵² Hiermee probeert Hitler weer aan te tonen dat hij vrede zocht, maar dat de tegenstander dit simpelweg onmogelijk maakte.

---

⁵² Hitler, *Rede des Führers*, 7.

2. De reactie van het Duitse publiek

Hitler schreef zijn toespraken met kennis van de ideeën die onder het Duitse volk leefden. Via de Sicherheitsdienst van de Schutzstaffel (SS, de beschermingsafdeling van de Nazi's) kreeg hij wekelijks rapporten over de stemming onder de bevolking en de effectiviteit en werking van de algemene propaganda van het Derde Rijk.⁵³ Hierbij moet benadrukt worden dat de mening van 'het Duitse volk' als zodanig niet bestaat. Hier wordt echter wel naar gerefereerd in het bronmateriaal. Daarom houdt dit onderzoek ook deze term aan. Aangezien er in de *Meldungen aus dem Reich* geen personen genoemd worden, maar alleen de opinie van de volksgenoten als een eenheid, is voor dit onderzoek besloten deze term aan te houden. De rapporten zijn dan ook verre van volledig, en het is lastig te achterhalen waar een opinie vandaan komt, als dat al vermeld wordt. Alhoewel de Sicherheitsdienst pretendeert het gehele volk te hebben beschreven, hebben ze hoogstens een gedeelte daarvan genoemd. Ik heb toch besloten dit bronmateriaal te gebruiken omdat het een van de weinige bronnen is die een poging doet om een beeld te schetsen van de Duitse mentaliteit en omdat volledigheid in deze context nagenoeg onmogelijk is.

Ten tweede zijn deze bronnen niet objectief. De Sicherheitsdienst had haar eigen doelstellingen. Allereerst was dit het informeren van de hogere ambtenaren uit het Duitse partijapparaat. Op basis hiervan kon de Nazi-overheid haar propaganda opstellen en zo haar populariteit vergroten. Het was dus in het belang van de Duitse overheid om haar informatie zo waarheidsgetrouw mogelijk op te schrijven. Naarmate de oorlog vorderde, was Hitler echter steeds minder ontvankelijk voor kritiek. Wanneer de legertop waarschuwde voor strategische misstanden, schreef Hitler dit toe aan de verslagen houding van de legerleiding, in plaats van te accepteren dat het leger misschien gelijk had.⁵⁴ Doordat de legerleiding begreep dat hun Führer geen objectievere informatievoorziening verwachtte, gingen ze schrijven wat Hitler wilde horen. Dit lijkt echter niet het geval te zijn in de *Meldungen aus dem Reich*. Zij geven namelijk wel degelijk negatieve opinies. Alhoewel de Sicherheitsdienst dus niet altijd aan zelfcensuur deed, ondermijnt de wetenschap dat dit wel gebeurde de geloofwaardigheid van de tekst.

Toch zijn deze teksten wel bruikbaar, omdat Hitler zijn toespraken schreef op basis van wat er in deze meldingen beschreven werd. In de meldingen wordt soms letterlijk verwezen naar eerdere toespraken die Hitler gehouden heeft, en wat hun effect was. Daarnaast worden soms aanbevelingen gedaan. Zo wordt op acht september 1941 gesteld dat het Duitse volk herinnerd moet worden aan de noodzaak van de oorlog.⁵⁵ Er bestaat dus

---

⁵³ Boberach, *Meldungen aus dem Reich*, IX.

⁵⁴ Robert Cecil, *Hitler's decision to invade Russia 1941*, (Londen, 1975) 120-121.

⁵⁵ Boberach, *Meldungen aus dem Reich*, 175.

een wisselwerking tussen de rapporten en de toespraken van Hitler. Hieronder wordt in chronologische volgorde deze wisselwerking beschreven.

De eerste toespraak vond, zoals boven beschreven, plaats op vier mei 1941. Ongeveer een maand eerder, op 31 maart werd de Sovjet-Unie (als Rusland) genoemd in de rapporten van de Sicherheitsdienst. De tekst beschrijft hoe de Duitse bevolking bezorgd is over de houding van de USSR. Duitsland probeerde rond deze tijd Joegoslavië aan haar driemogendhedenpact toe te voegen. De Sovjet-Unie wilde echter ook haar invloed in dit gebied behouden.⁵⁶ Er was dus politieke strijd tussen beide landen. Vanwege het Molotov-Ribbentropact werd er tegelijkertijd relatief weinig informatie over de USSR in Nazi-Duitsland verspreid. Dit leidde tot meer geruchten, omdat niets officieel bevestigd werd. Ondanks de zorg over mogelijke animositeit met de Sovjet-Unie was de algemene Duitse stemming zeer goed. Deze was zelfs zo goed dat minister van buitenlandse zaken, Ribbentrop, publiek verkondigde dat de oorlog voor Duitsland en haar bondgenoten al gewonnen was.⁵⁷ De toespraak van vier mei was dan ook zeer optimistisch. De oorlog aan het Westfront verliep goed en Duitsland had nog nauwelijks grote tegenslagen te verduren gehad. Voor de Duitse soldaat was niets onmogelijk, was het idee.⁵⁸ Toch werd de Sovjet-Unie in de toespraak niet letterlijk genoemd, en dat verontrustte de bevolking.⁵⁹ Waarschijnlijk deed Hitler dit om het Ribbentropact niet te verstoren, maar ook om de Sovjet-Unie niet te verontrusten. Operatie Barbarossa werd inmiddels al voorbereid.

Het feit dat de operatie nauwelijks genoemd werd zorgde bij de Duitsers voor onrust. Er komen steeds meer geruchten over de relatie met de Sovjet-Unie. Zo waren er rond 10 april geruchten dat de Sovjet-Unie een verdrag had gesloten met Joegoslavië tegen Nazi-Duitsland. Het rapport bespreekt hoe het volk niet geloofde dat de Sovjet-Unie geen actie zou ondernemen als Duitsland Joegoslavië binnenviel. De USSR zou de 'Vernichtung' van Joegoslavië niet afwachten. Duitsland keek wantrouwend naar de Sovjet-Unie. Dit zorgde echter niet voor pessimisme. Net als voor de toespraak van Hitler geloofde men nog steeds dat de oorlog al praktisch gewonnen was, en dat de Sovjet-Unie geen gevaar zou vormen. Een deel van Duitsland nam zelfs aan dat de oorlog nog maximaal zes tot acht weken zou duren.⁶⁰ De toespraak van Hitler van vier mei had dus zeer positieve effecten gehad op de Duitse moraal, alhoewel deze ook daar voor al zeer positief was.

Toch bleef de onrust over de kwestie rondom de Sovjet-Unie groeien. Dit kwam vooral doordat de Duitse media nauwelijks informatie verspreidden over de situatie in het

---

⁵⁶ John Lukacs, *June 1941, Hitler and Stalin*, (New Haven en Londen, 2006) 32-34.

⁵⁷ Boberach, *Meldungen aus dem Reich*, 130.

⁵⁸ Hitler, *Rede van Adolf Hitler in den Deutschen Rijksdag op 4 mei 1941* (Berlijn, 1941) 25.

⁵⁹ Ibidem, 1-38.

⁶⁰ Boberach, *Meldungen aus dem Reich*, 133.

oosten. Hierdoor kwamen nog grotere geruchten op. Er werd zelfs gedacht dat er een revolutie gaande was in de Sovjet-Unie, waarbij Molotov de macht van Stalin wilde overnemen. Op 5 mei 1941 kwam een rapport binnen waarin gesteld werd dat de revolutie wel moest kloppen, omdat er in de kranten niets meer over de Sovjet-Unie vermeld werd. Er moest dus wel iets aan de hand zijn in de USSR.⁶¹ Toch maakte men zich niet veel zorgen. Zelfs wanneer er onverwachts een oorlog zou komen zouden de Sovjets toch niet kunnen winnen. Het Duitse volk was overtuigd van de kracht van de Duitse Wehrmacht (Het Duitse leger). Het enige probleem was het feit dat oorlog met de Sovjet-Unie zou zorgen voor een langere oorlog. De duur van de oorlog was voor meer Duitsers een zorg. In de meldingen wordt de Duitse bevolking in deze periode dan ook steeds pessimistischer. Men had zich de oorlog immers als een korte, maar snelle slag voorgesteld en nu was men al bijna twee jaar aan het vechten.⁶²

In het verslag van vijf mei wordt voor het eerst ook melding gemaakt van geruchten over voorbereidingen voor een oorlog met de USSR. Er zouden Duitse troepen naar de grens met de Sovjet-Unie trekken. Volgens de meldingen was er zelfs al een startdatum voor de oorlog aangewezen. 20 mei zou Duitsland de Sovjet-Unie aanvallen. De oorzaak van de oorlog was voor de meeste Duitsers niet helemaal duidelijk, maar er zijn geruchten dat Duitsland verantwoordelijk is voor de spanningen met de Sovjet-Unie.⁶³ Op 16 juni is het echter nog geen oorlog. Uit de meldingen van deze datum wordt duidelijk dat steeds meer Duitsers een oorlog met de USSR verwachten, maar dat ze niet precies weten waarom. Vanwege de afwezigheid van informatie over de Sovjet-Unie wordt men echter wel steeds ongeruster over een mogelijke aanval vanuit de Sovjet-Unie.⁶⁴

Ongeveer een week later publiceert Hitler zijn proclamatie van 22 juni, waarin hij uitlegt waarom hij de oorlog is aangegaan met de Sovjet-Unie.⁶⁵ Een dag later wordt in het rapport van de Sicherheitsdienst beschreven dat het Duitse volk in eerste instantie verrast werd door dit nieuws. Zij hadden toenadering verwacht, in plaats van oorlog.⁶⁶ Ondanks alle meldingen van de weken daarvoor, waarin er steeds meer geruchten opkwamen, was de oorlog nog steeds een verrassing. De eerste geruchten over een aanval waren dus niet door iedereen serieus genomen. De proclamatie, waarin Hitler beschreef hoe hij eigenlijk gedwongen was om tot de aanval over te gaan en dat het overgaan tot oorlog met Sovjet-Unie de moeilijkste beslissing in zijn leven was geweest, werd door het Duitse volk snel

---

⁶¹ Ibidem, 141.

⁶² Ibidem, 141-142.

⁶³ Ibidem, 143.

⁶⁴ Ibidem, 153.

⁶⁵ Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2486-2496.

⁶⁶ Boberach, *Meldungen aus dem Reich*, 155.

geaccepteerd.⁶⁷ Volgens de meldingen had men de aanval geaccepteerd als zijnde onvermijdelijk, nadat men rustig had gediscussieerd. Uiteindelijk zorgde dit vooral voor veel medeleven met de Führer, die deze moeilijke beslissing had moeten nemen.⁶⁸ Het sentiment dat hier wordt beschreven komt vrijwel overeen met de toon die in de proclamatie van 22 juni werd aangehouden. Dit wordt in de meldingen ook bevestigd, waarbij vooral de acties die Hitler ondernam om de vrede te bewaren met bewondering benaderd werden. Daarnaast had men respect voor de snelheid waarmee Hitler de vijandige acties van de Sovjet-Unie had opgemerkt.⁶⁹

Voor het eerst wordt hier ook melding gemaakt van twijfel bij het Duitse volk. Men is bang voor de omvang van de Sovjet-Unie. Toch gelooft men dat ook deze oorlog snel voorbij zal zijn. Het zal maximaal drie maanden duren, vanwege de superieure legers van het Duitse rijk en de superioriteit van de Duitsers in het algemeen.⁷⁰ Drie dagen later, op 26 juni 1941 is de verwachte duur van de oorlog met de Sovjet-Unie gehalveerd. Men verwacht nu binnen anderhalve maand de USSR overrompeld te hebben. Op dit moment wordt ook bij een aantal ongespecificeerde meldingen van een overduidelijke onderschatting gesproken.⁷¹ Niet elke Duitse burger was dus overtuigd van de zwakheid van de Sovjetlegers. Dit is een van de eerste keren dat de meldingen zo duidelijk van onenigheden onder het Duitse volk spraken. Er zijn meer tekenen dat er, ondanks het eerdere vertrouwen in de oorlog met de Sovjet-Unie twijfel is. Zo wordt er in het rapport verwezen naar Napoleon en zijn oorlog in Rusland. De schrijver van de meldingen is opgelucht dat er nog weinig vergelijkingen zijn gemaakt tussen Operatie Barbarossa en Napoleons fatale oorlog.⁷² Het is overduidelijk dat de auteur hier erg blij mee is. Hier blijkt uit hoezeer de Nazi's probeerden om negatieve berichten buiten de media te houden.

Het volgende verslag dateert van vier augustus. Mensen zijn verbaasd dat ze weinig informatie krijgen over de oorlog in de Sovjet-Unie. Juist vanwege de weinige informatie denken ze dat Duitsland al bijna gewonnen heeft. Men twijfelt alleen over de duur van de oorlog, die inmiddels al anderhalve maand duurt, wat langer is dan verwacht.⁷³ Toch blijft de stemming tot vier september nog goed. Op vier september begint men echter te stellen dat de oorlog te lang duurt. Men begrijpt niet waarom Duitsland nog niet gewonnen heeft, want dat had al gebeurd moeten zijn.⁷⁴ Op acht september draait de stemming resoluut als blijkt dat de Sovjet-Unie nog veel materiaal achter de hand heeft. Voor het eerst wordt dan ook de

---

⁶⁷ Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2446-2447.

⁶⁸ Boberach, *Meldungen aus dem Reich*, 155.

⁶⁹ *Ibidem*, 156.

⁷⁰ *Ibidem*, 156-157.

⁷¹ *Ibidem*, 158.

⁷² *Ibidem*, 159.

⁷³ Boberach, *Meldungen aus dem Reich*, 167-168.

⁷⁴ *Ibidem*, 172.

angst voor de naderende winter genoemd.⁷⁵ In september wordt de stemming zo grimmig dat op drie oktober 1941 een toespraak georganiseerd wordt in de Sportpalast.⁷⁶ Hitler stelt zich in deze toespraak, zoals in hoofdstuk één genoemd, verontschuldigend op. Volgens het rapport van zes oktober was de Duitse bevolking hier ontzettend blij mee. Dit was een onverwachte toespraak, waarin men sprak over het einde van de oorlog en de heldhaftigheid van de soldaten. Dit viel bij het publiek in de smaak.⁷⁷

Toch blijft de onvrede over de oorlog bestaan. In oktober en november vraagt men zich af waarom de soldaten niet sneller vorderen. Men verwacht dan al geen snel einde meer. In deze periode wordt de informatie over het oostfront steeds geringer.⁷⁸ Naarmate de oorlog slechter verloopt, schrijft de Sicherheitsdienst steeds minder over de mentaliteit onder het Duitse volk. Wanneer Hitler op elf december zijn Rijksdagrede houdt, wordt deze zelfs met grote zorg ontvangen. Alhoewel Hitler positief blijft, en in zijn toespraak het lijden van de Duitse soldaten bespreekt, wordt er niets meer gesteld over de zwakheid van de tegenstander. Alhoewel dit eerder de algemene opinie was geweest, werd dit nu niet meer genoemd. Ook in deze toespraak probeert Hitler zijn publiek weer uit te leggen waarom de oorlog gevoerd werd. De Sovjet-Unie had Duitsland aangevallen. Rond deze tijd is de sfeer echter drastisch omgeslagen. De *Meldungen aus dem Reich* beamen dit. Zo wordt in de melding van 15 december 1941 voor het eerst gesteld dat de oorlog bijzonder zwaar is geweest.⁷⁹ Hier werd in de weken daarvoor nog geen melding van gemaakt.

Gedurende het jaar 1941 wordt de stemming betreffende de oorlog met de Sovjet-Unie dus steeds negatiever. Was men aan het begin nog vol vertrouwen en trots, dan is dat aan het einde veranderd in een veel negatievere toon. Toch blijft zichtbaar hoezeer Hitler zijn toespraken aanpaste aan de mentaliteit die in de *Meldungen aus dem Reich* besproken worden. Wanneer het volk de oorlog steunde ging Hitler meer in op de heldhaftigheid en onverwoestbaarheid van het Duitse volk. Als het volk daarentegen onrustig was speelde Hitler op de zelfopoffering en wilskracht van het Duitse volk. Het volk laat zich in haar stemming vervolgens ook weer leiden door de stemming die in de toespraken naar voren komt.

---

⁷⁵ Ibidem, 173-174.

⁷⁶ Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2486-2496.

⁷⁷ Boberach, *Meldungen aus dem Reich*, 180-181.

⁷⁸ Ibidem, 184, 186.

⁷⁹ Ibidem, 198-200.

3. Hitlers argumentatiemechanismen

Tot nu toe is vermeld welke argumenten Hitler gebruikte om het Duitse volk te overtuigen en hoe het volk daar vervolgens op reageerde. In het derde hoofdstuk wordt besproken hoe Hitler deze argumenten gebruikte of omvormde om vervolgens zijn argumenten zo effectief mogelijk over te brengen. Liet Hitler argumenten achterwege, maakte hij gebruik van overdrijven of deed hij juist aan bagatellisering? Kortom, in hoeverre zijn deze ideeën en argumenten gemanipuleerd, en waarom is dit gedaan?

Hitler heeft zelf een aantal regels voor propaganda vermeld in zijn *Mein Kampf*, om zijn boodschap zo duidelijk mogelijk over te brengen.⁸⁰ Dit waren:

- Het vermijden van abstractie en in plaats daarvan een beroep doen op emotie. Er zijn meerdere fragmenten waarin bijvoorbeeld Hitler zijn tegenstander uitschold, om zo zijn tegenstander voor zijn publiek te degraderen.⁸¹ Zo gebruikt Hitler emoties om emotie bij zijn publiek op te wekken. Denk hierbij aan boosheid, maar ook angst om de noodzaak van een oorlog tegen de Sovjet-Unie bij zijn publiek duidelijk te maken.
- Het gebruik van herhaling om de belangrijkste ideeën duidelijk over te brengen.
- Complete subjectiviteit: Het was niet nodig meerdere kanten van een verhaal te tonen. Hitler geeft in de toespraken nauwelijks redenen voor het handelen van de tegenstander, en daarnaast is de tegenstander altijd de agressor.⁸² De tegenstander handelt verkeerd, en Hitler heeft alles geprobeerd om dat te stoppen, maar waarom de tegenstander deed wat hij deed is niet duidelijk.
- Het bekritisieren van staatsvijanden. Hitler doet dit zeer veel in zijn toespraken, waarbij alles dat fout gedaan kan worden gedaan wordt door de tegenstander.
- Het nemen van één zeer gespecificeerde staatsvijand. Of dit een groep of een persoon was maakte niet uit, zolang het maar duidelijk was. In het geval van de toespraken waren dit het Joods-kapitalisme en het Joods-bolsjewisme.

Deze regels zijn allemaal terug te vinden in de vier toespraken die in deze tekst onderzocht werden. Daarnaast zijn echter nog een aantal andere methoden die Hitler in zijn toespraken gebruikt.

Allereerst maakt Hitler gebruik van woorden die een collectief scheppen. Het publiek wordt onderdeel van een eenheid via de taal die Hitler in zijn toespraken gebruikt. Zo begint Hitler zijn toespraken met 'Volksgenossen' of 'German Volk'.⁸³ Dit zijn woorden die het

---

⁸⁰ Garth S. Jowett en Victoria O'Donnell, *Propaganda and persuasion* (Los Angeles, 2012) 240.

⁸¹ O.a. Max Domarus en ed. Ladislaus J. Bolchazy, *Hitler speeches and proclamations, 1932-1945 and commentary by a contemporary. The chronicle of a dictatorship. Volume 4, 1941-1945.* (Wauconda, 2004) 2488.

⁸² Anne Morelli, *Elementaire principes van oorlogspropaganda, bruikbaar bij koude, warme of lauwe oorlogen...*, (Brussel, 2001), 19-27.

⁸³ Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2486, 2445.

publiek onderdeel laten uitmaken van het geheel. Hitler ziet zijn publiek niet puur als toehoorders, maar als onderdeel van een geheel waar hij zelf ook deel van uitmaakt. Op deze manier is het publiek actief betrokken bij de onderwerpen die in de rest van de toespraak aan bod komen. Het publiek is immers 'genoot' of compagnon van Hitler zelf, dus de problemen die Hitler bespreekt zijn ook de problemen van het publiek. Hitler maakt gebruik van taal die eenheid creëert, in dit geval de eenheid van de Duitse Nazi's. Om dit vol te houden adresseert hij het Duitse volk direct. 'Waarschijnlijk vond u allemaal...' en 'om u te vragen...'⁸⁴ Zo maakt Hitler de nationale problemen de problemen van de individuen die zijn toespraak beluisteren of lezen, waarmee hij probeert ze te activeren. Paul Corner bespreekt dit ook in zijn *Habermas, Fascism and the Public Sphere*.⁸⁵ De Nazi's probeerden actief om Duitsland in een ideologisch keurlijf te persen. Hierdoor ontstond de illusie van een land dat gezamenlijk voor dezelfde waarden stond. Duitsland was één, en zo moest ze ook handelen. Dit past vervolgens weer bij de volksgemeenschap van Welch.⁸⁶

Om deze reden past Hitler zijn toespraken aan op basis van zijn publiek. Wanneer Hitler zijn toespraak voordraagt aan de leden van de Rijksdag, speelt religie bijvoorbeeld een veel kleinere rol dan wanneer hij voor het gehele volk spreekt. In de toespraak in de Sportpalast, op drie oktober wordt God meerdere keren aangehaald, zij het als 'providence', 'the Lord God' of 'The Lord Almighty'.⁸⁷ Het woord providence wordt hierbij het meeste gebruikt. In de toespraken aan de Rijksdag komt dit echter nauwelijks voor. Hitler gebruikt verwijzingen naar God om de religieuzere Duitsers ook te betrekken bij Hitlers visies. Zij moesten immers ook overtuigd worden. Zo probeert Hitler zo veel mogelijk mensen bij zijn gemeenschap te betrekken.

Daarnaast besluit Hitler regelmatig tot het achterhouden van informatie. Zo wordt de Sovjet-Unie ten tijde van het Molotov-Ribbentropact niet in propaganda genoemd omdat dit Hitler ten goede komt. In de *Meldungen aus dem Reich* wordt ook melding gemaakt van het achterhouden van informatie: 'Vielfach war daher die Meinung vertreten, daß der Führer eine entscheidende Antwort zu den amerikanischen Kriegsumtrieben geben werde. Um so nachhaltiger wirkte es daher, daß der Führer diese Frage nicht anschnitt: Nun weiß Roosevelt, wie wenig Bedeutung der Führer ihm zumißt.'⁸⁸ Men nam aan dat Hitler bewust informatie achterhield om zo een politieke boodschap over te brengen. Hitler zou Amerika niet genoemd hebben omdat hij het land niet belangrijk genoeg achtte. Hij maakte zich er niet druk om. Het publiek nam deze mening vervolgens over. Aan het einde van 1941 werd

---

⁸⁴ Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2446, 2486.

⁸⁵ Corner, *Habermas, Fascism and the public sphere*, 106.

⁸⁶ David Welch, *The Third Reich, politics and propaganda*, (Londen, 1993) 60-61,66.

⁸⁷ Domarus en Bolchazy, *Hitler speeches*, 2487, 2491, 2451.

⁸⁸ Boberach, *Meldungen aus dem Reich*, 180.

ook regelmatig informatie over nederlagen of minder positieve ontwikkelingen weggelaten.⁸⁹ Zoals eerder al vermeld was Hitler tijdens zijn toespraak van 11 december nog zeer enthousiast, terwijl hij wist dat het niet goed ging met de Duitse oorlogsvoering.

Ten derde maakte Hitler gebruik van een groot aantal woorden die een bepaalde zekerheid veronderstellen, terwijl deze zekerheid lang niet altijd vaststaat. Hitler maakt gebruik van termen zoals 'Zoodra er geen twijfel meer mogelijk was', of 'But one thing was certain'.⁹⁰ Om zijn verhaal aannemelijk te maken sprak Hitler met absolute zekerheid. J. Lukacs beaamt dit wanneer hij stelt dat Hitler helemaal niet zeker was van de intentie van de Sovjet-Unie om Duitsland aan te vallen. Toch uitte Hitler deze zekerheid wel in zijn toespraken.⁹¹ Hitler presenteert zich in zijn toespraken dan ook als alwetende verteller. Op deze manier voorkomt hij dat hij onzeker overkomt. Daarnaast vermindert dit de kans op twijfel bij zijn publiek.

Via deze mechanismen probeert Hitler een zo groot mogelijk publiek op een eenzijdige manier aan te spreken. Er is geen ruimte voor twijfel en er wordt een collectief geschapen. Zo probeert Hitler zo veel mogelijk mensen te overtuigen van zijn doelen.

---

⁸⁹ Morelli, *Elementaire principes*, 77.

⁹⁰ Hitler, *Rede van Adolf Hitler in den Duitschen Rijksdag op 4 mei 1941* (Berlijn, 1941) 1-38 en Max Domarus en ed. Ladislaus J. Bolchazy, *Hitler speeches and proclamations, 1932-1945 and commentary by a contemporary. The chronicle of a dictatorship. Volume 4, 1941-1945.* (Wauconda, 2004) 2487.

⁹¹ John Lukacs, *The Hitler of history*, (New York, 1997) 151.

Conclusie

Hitler schreef zijn toespraken om het Duitse volk tot instemming te doen komen. Hierbij verantwoordde hij zijn daden en beslissingen op basis van ideologie en op basis van meer politieke redenen. Zo verdedigde hij ook zijn aanval op de Sovjet-Unie. Aan de ene kant moest Duitsland (en Europa) beschermd worden tegen het Joods-bolsjewistische complot en aan de andere kant had de Sovjet-Unie ook voorbereidingen gemaakt om een oorlog met Duitsland te starten en moest Duitsland preventief handelen. Het maakte hierbij niet uit in hoeverre de argumenten ook echt klopten, zo lang het publiek maar geloofde dat de argumenten klopten.

Dat publiek geloofde inderdaad dat de oorlog met de Sovjet-Unie onvermijdelijk was. Hierbij valt op dat de Duitsers de Sovjet-Unie collectief onderschat hebben. Men geloofde dat de oorlog binnen één of twee maanden gewonnen zou zijn. Een aanname die achteraf onmogelijk bleek. Dankzij deze rooskleurige vooruitzichten, gepaard met Hitlers doctrine tegen het Joods-bolsjewisme die de oorlog een ideologische basis gaf, leek het volk zeer enthousiast over Operatie Barbarossa. Naarmate de oorlog echter voortduurde en de winter steeds dichterbij kwam sloeg de algemene stemming om in onbegrip. Volgens de *Meldungen aus dem Reich* was men nog steeds niet tegen de oorlog, maar snapte men niet waarom Duitsland niet won.

De toespraken van Hitler speelden hierbij een grote rol, omdat Hitler een situatie schetste die afweek van de realiteit. Men werd geïnformeerd op een manier die de werkelijkheid niet representeerde, waardoor men ook geen afgewogen oordeel kon vellen. Hitler probeerde zijn publiek tot een eenheid te maken met een daarbij horend doel. Hiervoor manipuleerde hij waar nodig zijn verhaal. Er was geen ruimte voor genuanceerde twijfel en informatie die niet binnen Hitlers verhaal paste werd achterwege gelaten. Daarnaast probeerde Hitler door zo veel mogelijk mensen in zijn verhaal te betrekken, via woordgebruik en het aanhalen van religie. Zo trok hij een heel land mee in een aanval tegen de Sovjet-Unie, zelfs toen een deel van de legerleiding er al niet meer in geloofde.⁹²

---

⁹² Robert Cecil, *Hitler's decision to invade Russia 1941*, (Londen, 1975) 120.

Bronnenlijst

- Boberach, Heinz, *Meldungen aus dem Reich, Auswahl aus den geheimen Lageberichten des Sicherheitsdienstes der SS 1939-1944*, (Berlijn, 1965).
- Domarus, Max, en ed. Bolchazy, Ladislaus J., *Hitler Speeches and Proclamations, 1932-1945 and commentary by a contemporary. The chronicle of a dictatorship. Volume 4, 1941-1945* (Wauconda, 2004).
- Hitler, Adolf, Rede des Führers und Reichskanzlers Adolf Hitler vor dem Deutschen Reichstag am 11. Dezember 1941 über die Kriegsschuld Franklin D. Roosevelts (Berlijn, 1941).
- Hitler, Adolf, *Rede van Adolf Hitler in den Duitschen Rijksdag op 4 mei 1941* (Berlijn, 1941).

Literatuurlijst

- Blanning, T.C.W., *The Culture of Power and the Power of Culture*, (Oxford, 2002).
- Bytwerk, Randall L., *Bending spines: the propagandas of Nazi Germany and the German Democratic Republic*, (East Lansing, 2004).
- Cecil, Robert, *Hitler's decision to invade Russia 1941*, (Londen, 1975).
- Corner, Paul, *Habermas, Fascism and the Public Sphere*, in Kim, Michael, Schoenhals, Michael en Kim, Yong-Woo, *Mass Dictatorship and Modernity* (Londen, 2013).
- Figes, Orlando, *Revolutionary Russia, 1891-1991*, (Londen, 2014).
- Herf, Jeffrey, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust* (Cambridge MA, London, 2009).
- Jowett, Garth S. en O'Donnell, Victoria, *Propaganda and persuasion* (Los Angeles, 2012).
- Kershaw, Ian, *The End, Germany 1944-45*, (Londen, 2011).
- Koch, H.W., 'Operation Barbarossa-The Current State of the Debate', *The Historical Journal* 31:2 (1988), 377-390.
- Lukacs, John, *June 1941, Hitler and Stalin*, (New Haven, Londen, 2006).
- Lukacs, John, *The Hitler of History*, (New York, 1997).
- Morelli, Anne *Elementaire principes van oorlogspropaganda, bruikbaar bij koude, warme of lauwe oorlogen...*, (Brussel, 2001), 19-27.
- Mosse, George, *The crisis of German ideology: Intellectual origins of the Third Reich*, (New York, 1964), Welch, David, *The Third Reich, Politics and Propaganda*, (Londen, 1993).

- O’Shaughnessy, Nicholas Jackson, *Politics and propaganda, weapons of mass seduction* (Manchester, 2004), 13.
- Rees, Laurence, *Operatie Barbarossa, De oorlog van Hitler en Stalin*, (Londen, 1999).
- United States Holocaust Memorial Museum, ‘Alfred Rosenberg’, <<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007123>>, [Geraadpleegd op 25-2-2016].
- Welch, David, *The Third Reich, politics and propaganda* (Londen, 1993).
- Welch, Steven R., ‘Securing the German Domestic Front in the Second World War: Prosecution of Subversion before the People’s Court.’, *Australian Journal of Politics & History* 53:1 (2007): 44-56.
- Whaley, Barton, *Codeword Barbarossa*, (Cambridge Massachusetts, Londen, 1973).

Bronvermelding afbeeldingen

Voorpagina: United States Holocaust Memorial Museum, ‘Adolf Hitler addresses a rally’, < <http://collections.ushmm.org/search/catalog/pa9698>>, [Geraadpleegd op 10-6-2016].